

УДК 101.9:316.344.7

Невмержицька М. В.*Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РОЛЬ МАРГІНАЛЬНОСТІ У ФОРМУВАННІ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто явище маргінальності та його вплив на формування конкурентоздатності та конкурентоспроможності особистості в умовах інтенсивного розгортання глобалізаційних процесів. Визначено, що маргінальність, з одного боку, призводить до того, що особистість перебуває у соціально-психологічній дисгармонії, а, з іншого боку, саме маргінальність сприяє особистісному та індивідуальному зростанню. Маргінал здатен свідомо розрізняти двоякість ситуації, у яку він потрапляє і приймати як одну, так і іншу сторони, тобто здійснювати вибір, що характеризує зрілість особистості, її індивідуалізацію.

Ключові слова: глобалізація, особистість, конкурентоздатність, конкурентоспроможність, маргінальність.

Розвиток сучасного світу характеризується плюралістичністю культури, а це ставить особистість перед лицем «межевої ситуації» по відношенню до взаємодії з різними культурами. Особистість одночасно перебуває у декількох соціальних системах, які, в свою чергу, вимагають від людини виконувати певні правила. І саме тому, індивідуальне в людині дозволяє їй зберегти власну культурну ідентичність, а, з іншого боку, взаємодія індивідуального та суспільного, у вимірі соціокультурних вимог, приводить особистість до стану маргінальності.

Явище маргінальності розглядається багатьма дослідниками і до сьогодні немає усталеної точки зору щодо цілісного розуміння цього явища. Це пов'язано, перш за все, із специфікою соціальної дійсності і тих форм, які набуває даний феномен в цій дійсності.

Загальноприйнято вважати, що особистість формується при безпосередньому впливові соціального довкілля. Але, впровадження

інформаційних технологій у всі сфери життєдіяльності людей призводить до того, що людина губиться між реальним та віртуальним світом. І це ще одна із перешкод у визначенні маргінальності. Так, ми дійсно можемо констатувати той факт, що Інтернет технології сутнісно змінюють відносини між соціальними суб'єктами, оскільки Мережа, на сьогодні являє собою глобальний інформаційний ресурс, створюючи новий характер відносин між людьми «спілкування всіх з усіма», де людина може довільно обирати свій статус, стать, положення у віртуальному світі. Дійсно особистості досить важко визначитись у виборі власного статусу під тиском як соціального довілля, так і у визначенні самоідентичності.

Отже, при розгортанні глобалізаційних процесів, відбуваються й значні зміни у свідомості людини, як головного носія культурних традицій та цінностей. «Трансформується людська ідентичність, а її взірці зовсім інші ніж в індустріальному суспільстві. Зростання індивідуалізації, свободи вибору призводять, з одного боку, до розширення автономії особистості. Але, з іншого боку, під тиском глобалізаційних процесів виникає, так звана, глобальна ідентифікація, яка свідчить про формування глобальної ідентичності» [4, с. 64]. Але, це, на нашу думку, посилює явище маргіналізації особистості. Оскільки світ, що глобалізується має високий рівень динамічності усіх сфер життєдіяльності суспільств. І самовизначення особистості залежить як від зовнішніх обставин, так і внутрішніх конфліктів, які в самій людині породжують переживання, що з необхідністю потребують вирішення. Сучасна особистість знаходиться у пошуку ефективних умов для власного розвитку. Вона з необхідністю має змінити старі стереотипи і адаптуватися до нових динамічних умов розвитку світу. Саме маргінальність, на нашу думку, здатна допомогти людині віднайти правильний шлях у виборі власних орієнтирів.

Але, історично склалося негативне розуміння явища маргінальності. При теоретичному осмисленні даного явища завжди акцентується увага на порівнянні її із нормою, а будь-яке відхилення сприймається як загроза чи порушення норми. Проте, сучасні трансформації соціальної сфери життєдіяльності суспільства вносять свої сутнісні корективи у розуміння маргінальності. Зокрема впровадження та розповсюдження технологій та інформації в культурний прогрес, особливо в останні роки, що, в свою чергу, характеризується масовими міграціями, інтенсифікацією міжкультурної комунікації, трансформацією суспільних цінностей призводять до того, що маргінальність в сучасному світі розуміється

не як виключення із правил, а стає нормою існування та розвитку людини. Однак, як ми вже зазначали, на сьогодні, не існує усталеного визначення цього явища. Це пов'язано із тим, що, по-перше, в сучасній практиці склалось декілька дисциплінарних підходів щодо розуміння маргіальності. Зокрема, в соціології, соціальній психології, культурології, політології, економіці, а це, в свою чергу, призводить до того, що поняттю надається достатньо загального характеру існування і в додаток до цього воно набуває нового виміру тлумачення, а саме між-дисциплінарності. По-друге, в процесі розвитку та уточнення значення маргіальності утверджується декілька рівноправних значень, які відносяться до різних типів маргіальності. По-третє, нечіткість поняття робить складним саме явище маргіальності, його аналіз у соціальних системах. Зважаючи на вище сказане, слід зауважити, що варто звернути увагу на історичний розвиток тлумачення терміну та аналіз усталених і сучасних підходів щодо його окреслення.

У філософській літературі поняття «маргіальність» тлумачиться наступним чином. «Маргіальність — (від лат. *margo* — межа, границя) поняття, яке застосовується для позначення пограничності, периферійності, невизначеності становища людини щодо будь-яких соціальних груп (національних, класових, культурних)» [2, с. 360 — 361].

Отже, можна сказати, що маргіальність виникає цілком природним чином, особливо на сучасному етапі розвитку суспільств, в цілому, і кожної особистості зокрема, адже характеризує такий тип взаємовідносин між людьми, між представниками різних культур, соціальних структур, що опиняються поза їх межами.

Саме поняття маргіальності було введено в науковий обіг американським соціологом Р. Парком на початку ХХ століття, яке він використав вперше у назві свого есе «Людська міграція та маргіальна людина». У даному понятті фіксувалось вивчення положення мігрантів та інших «культурних гібридів» в умовах їх неадаптованості до різних культур, які досить часто опиняються в конфлікті між собою. Тобто, автор зосереджував свою дослідницьку увагу на соціально-психологічних характеристиках наслідків неадаптації мігрантів до нових соціальних, культурних умов, в яких вони опинились. Р. Парк розглядає явище маргіальності із міграціями, а саму міграцію пов'язує з розвитком торговельних відносин, ринку, з процесами переходу від існування локальних культур до цивілізацій. Саме Р. Парк надав цьому поняттю історичне та соціокультурне тлумачення [9].

Отже, Р. Парк в понятті «маргінальність» фіксує, перш за все, положення індивідів, які знаходяться на межі двох, або більше, різних культур, які конфліктують між собою. Ця ситуація не є винятковою для сьогодення, адже кожна людина майже постійно знаходиться в такій ситуації, зокрема через розповсюдження масової культури, яка протистоїть традиційній, елітарній. Де людина як носій національної культури, традицій постає в «межевій ситуації» щодо відношення традиційної та масової культури.

Концепцію Р. Парка прийнято називати класичною і в літературі її називають — соціально-екологічною. В даній концепції суспільство розглядається як біологічний феномен, а предметом самого дослідження визначається — зразки колективної поведінки, які формуються внаслідок еволюційного розвитку суспільства. Основу соціального розвитку складають два рівні. Перший — біотичний, а другий — культурний. В концепції розгляду маргінальної особистості біотичний рівень і заснований на ньому екологічний порядок стає важливим теоретичним підґрунтям у розгляді даного явища людського існування. Екологічний порядок, у свою чергу, має складну структуру. Так автор виокремлює макрорівень — просторове розміщення інститутів, та мікрорівень — здатність людини вільно переміщуватись у просторі, налагоджувати просторову взаємодію, процеси міграції. Отже, екологічний порядок являє собою не що інше як міграцію та колективну поведінку людини. На думку Р. Парка, будь-які соціальні зміни засновані, перш за все, на біотичних перетвореннях і пов'язані із фізичною, просторовою, а вже потім із соціальною мобільністю.

Досить суттєвим вкладом у розробку питань маргінальності вносить Р. Парк, впровадивши термін «маргінальна особистість». Але, автор даний термін вживає лише для окреслення життя емігрантів, які живуть в «двох світах» одночасно. На думку автора концепції, природу маргінальної особистості визначає — почуття моральної дихотомії, роздвоєння та конфлікту, коли старі звички та вподобання є недієвими, вони вже віджили своє, а нові ще не сформовані. Знову ж таки Р. Парк це пов'язує зі станом, який людина переживає при зміні місця проживання, при зміні звичного середовища, що призводить до кризи, які переживає емігрант, коли покидає батьківщину і шукає кращої долі на чужині. У маргінальної особистості криза носить непереривний характер, саме цей факт дозволяє людині перетворюватись в особистість. І далі автор стверджує, що для маргінальної людини характерне «моральне сум'яття», яке спонукає людину до налагодження культур-

них контактів і при цьому особистість проявляє себе в зовсім до цього незвичних для неї формах. «Вивчаючи ці явища там, де відбуваються зміни і поєднання культур, ми можемо краще вивчати процеси розвитку цивілізацій та прогресу» [9, с. 65]. Але, сучасна людина може й не змінювати звичного місця проживання проте переживає певну невідповідність між локальним та глобальним, традиційним — новаційним, індивідуальним — масовим тощо.

Інший дослідник Р. Мертон визначав маргінальність як специфічний випадок теорії еталонної групи. Автор вважав, що маргінальність фіксує той момент, коли індивід намагається приєднатися до еталонної групи, а вона, в свою чергу, його приймати не бажає. Таке трактування маргінальності передбачає два цілком логічні наслідки: по-перше, неповну соціалізацію; по-друге, відсутність соціальної приналежності [3].

Досить цікавою є концепція розгляду маргінальності у американського психолога Т. Шибутані. Цей підхід характеризує маргінальність в контексті соціалізації особистості в суспільстві, що постійно змінюється. В даній концепції акцент робиться на динамічних умовах розвитку соціального довкілля, трансформації соціальної структури. Наслідками цих процесів постає тимчасове порушення згоди, в результаті чого людина опиняється перед декількома варіантами вибору своєї подальшої поведінки, перед вибором між різними соціальними групами, що досить часто знаходяться у протиріччі між собою і ці вимоги одночасно задовольнити неможливо. Ця ситуація значно відрізняється від ситуації в стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті окремої людини взаємодоповнюють одна одну [6].

Отже, маргінальна особистість являє собою новий тип культурних взаємовідносин, який формується на етапі цивілізації, в результаті глобальних етносоціальних перетворень. «Маргінальна людина — це тип особистості, який з'являється в той час і в тому місці, де через конфлікт рас та культур починають з'являтися нові співтовариства, народи та культури. Доля прирікає цих людей на існування в двох світах одночасно; примушує їх приймати відношення обох світів — ролі космополіта та чужака. Така людина неминуче стає (в порівнянні з безпосередньо оточуючим її культурним середовищем) індивідом з більш широким горизонтом, з більш витонченим інтелектом, більш незалежними та раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди більш цивілізована істота» [9, с. 75].

Ще один представник американської школи Е. Стоунквіст у своїй монографії «Маргінальна людина» дещо переосмислює концепцію

Р. Парка щодо розгляду маргінальності. Е. Стоунквіст тлумачить явище маргінальності особистості, яка перебуває у культурному конфлікті. Такий індивід постійно перебуває на краю кожної із культур, але не належить до жодної із них. В своїй роботі автор наводить приклади існування таких індивідів і називає їх расовими гібридами, культурними гібридами. До расових гібридів автор відносить — англо-індіанців, мулатів Сполучених Штатів Америки, «кольорових» Ямайки, метисів в Бразилії тощо. Культурні гібриди — європеїзовані африканці, денаціоналізовані європейці, емігранти тощо [11].

Е. Стоунквіст визначає маргінальну особистість як ключову особистість (key-personality) в контактах культур. Також автор виокремлює поняття «маргінальне середовище». «Маргінальне середовище — це область перетину двох культур, де область, яка виникає як результат перетину культур характеризується комбінацією, об'єднанням особливостей обох культур» [11]. А в центрі цього перетину культур — маргінальна особистість, яка бореться за те, щоб бути лідером в цій ситуації. Маргінальна особистість намагається «рухатись» із однієї культури в іншу, наприклад, при одруженні, або при переїзді на навчання, і при цьому намагається возз'єднатись з обома культурами одночасно. Але, така особистість постійно знаходиться в психологічному балансуванні між двох соціальних світів, один із яких, як правило, є домінуючим.

Досить важливим у нашому дослідженні постає концепція Е. Дюркгейма. Саме він вводить соціологічне поняття аномії, як наслідок розриву соціальних зв'язків. «Аномія — це стан суспільства, в якому ті чи інші області соціального життя, типи соціальних відносин і поведінка людей випадає із сфери нормативного регулювання зі сторони суспільства, коли відсутні необхідні для цього норми, або коли значна частина громадян не вважають за потрібне слідувати існуючим нормам» [1, с. 112]. Тобто, аномія, по-перше, фіксує розрив між поставленими цілями і очікуваним результатом, який передбачений суспільством, а, з іншої сторони, реальними засобами їх реалізації. Сам Е. Дюркгейм вважав, що це не виняток, а хвороба, яка паразитує промислове суспільство. Заохочуванні суспільством цінності індивідуального успіху, стикаються з нерівністю в засобах та ресурсах їх здійснення, що породжує конфлікт та аномію.

Р. Мертон стверджував, що у конкурентоздатному та сегментованому суспільстві панує атмосфера взаємної недовіри, соціальної дезорганізації, коли цінності перебувають у вирі приватних інтересів, а саме суспільство являє собою «арену» конфліктів. Тому, аномія є цілком

очевидним результатом розбіжностей між двома елементами ціннісно-нормативної структури суспільства. Наслідком аномії, на думку автора, є деморалізація поведінки людей і дезорганізація соціальної системи.

Ускладнення соціальних процесів з необхідністю вимагає від науковців поглибленого розуміння терміну маргінальності. Розширювалось коло випадків маргінальності і тому формувались і нові підходи щодо розгляду даної проблеми. У зв'язку із цим в Америці виникає ціла низка шкіл, які досліджують маргінальність. Але, разом з тим, в Штатах все ж таки виокремлюється так звана американська традиція, яка акцентує увагу на культурному конфлікті, який виникає внаслідок переходу з однієї соціальної спільності до іншої, що й постає джерелом формування маргінальної особистості. Традиції Р. Парка та Е. Стоунквіста продовжують такі дослідники як А. Антоновські, К. Гласс, М. Гордон, В. Вудс та інші. Вони зосереджують свою дослідницьку увагу на психосоціальному впливові на особистість, подвійному її статусу та ролі, які виникають в результаті конфлікту культур. Але, разом із тим, формуються декілька різних підходів щодо розуміння маргінальності. Так, зокрема Е. Хьюз звернув увагу на ті труднощі з яким стикаються жінки та представники, так званих, «кольорових» рас в процесі освоєння нових професій. Автор, використовуючи свої власні спостереження, акцентує увагу на тому, що маргінальність не слід зводити лише до расових чи культурних змішень, а, перш за все, її розгляд слід пов'язувати із соціальною мобільністю. Він стверджує, що «маргінальність має місце де завгодно, а саме там де відбуваються достатні соціальні зрушення і обумовлює появу людей, які знаходяться в позиції невизначеності стосовно соціальної ідентифікації, яка супроводжується конфліктами лояльності та розчарування особистісних чи групових устремлінь» [8]. Так автор, розвиваючи власну концепцію маргінальності, стверджував, що досить важливими є, так звані, перехідні фази, які забезпечують перехід від одного способу життя до іншого, від однієї культури до іншої. Так, маргінальність автор розглядав включаючи будь-яку ситуацію, з якою особистість хоча б частково ідентифікується, наприклад, навчання в коледжі, здобуття професійних навичок тощо, але маргінальність завжди передбачає подвійність статусів, які повністю особистість не приймає, оскільки кожна особистість приймає участь в великій кількості соціальних взаємовідносин у гетерогенному суспільстві. Дана концепція є досить дієвою у руслі тих соціальних перетворень, якими характеризується сучасний розвиток світу. Оскільки саме ці зміни стають джерелами маргінальності.

Подальший розвиток проблеми маргінальності пов'язаний із ім'ям Х. Дікі-Кларка, де автор аналізує поняття маргінальної ситуації. Він вважав, що розгляд проблеми маргінальності тільки в контексті культурного конфлікту є досить спрощеним, оскільки люди, які підкорюються одній культурі з необхідністю засвоюють домінуючу культуру. Беручи до уваги концепцію Р. Мертон, а саме наявність культурних та соціальних змін в суспільстві, Х. Дікі-Кларк формує власне розуміння маргінальної ситуації. «Маргінальна ситуація — це групи або індивіди, які займають визначені позиції у суспільстві, тобто вони включені у систему соціальних відносин, з однієї сторони, а, з іншої, належать до культурної страги» [7, с. 86]. Але, автор при цьому наголошує на тому, що між цими двома позиціями індивіда повинно бути співпадіння. Аналізуючи далі Х. Дікі-Кларк, говорить про те, що таке співпадіння, як правило, відсутнє, наприклад, у випадку етнічних меншин, які активно намагаються засвоїти традиції домінуючої культури, але, в той же час, виключаються із неї. Саме це є прикладом маргінальної ситуації, в якій опиняється людина.

Поряд з існуванням американської соціологічної школи, яка досліджує маргінальність, формується й європейська традиція, яка зосереджує розгляд маргінальності на таких її проявах: по-перше, концепції, які зосереджують свою увагу на дослідженні «околишніх» груп в соціальній структурі суспільства, а, по-друге, концепція маргінальності не постає головним об'єктом теоретичних пошуків, вона перенесена з інших традицій у готовому вигляді і відповідає традиціям і нормам суспільного життя і способу її пізнання. Тобто, у самому загальному розумінні маргінальність пов'язують з виключенням індивідів чи соціальних груп з системи суспільних зв'язків.

У французькій соціологічній школі утвердилась точка зору про те, що маргінальність це наслідок конфлікту з загальноприйнятими нормами і є «продуктом розпаду суспільства, яке вражено кризою». Основними причинами цього розпаду називають два аспекти маргінальності. Перший — розрив традиційних зв'язків і створення власного, зовсім іншого світу. Другий — постійне витіснення, або насильницьке витіснення за межі законності. «Маргінал схожий на всіх, і в той же час ідентичний з усіма, але він є калікою серед собі подібних — людина з відсіченими коріннями, розділений на куски в самому серці рідної культури, рідного середовища» [5, с. 69].

В німецькій соціологічній літературі дещо інший підхід щодо розуміння маргінальності. Дослідники її трактують в області соціаль-

ної структури як до суспільної позиції, яка характеризується високою соціальною дистанцією по відношенню до доміантної культури. Для позначення соціальної категорії людей, які перебувають в маргінальному становищі, їх характеризують як «проблемна група», «соціально зневажаючи прошарки», а в буденній мові використовуються такі словосполучення як «покидьки», «асоціальні», «дно» тощо. Також в усталеній німецькій соціологічній літературі до маргінальних груп відносять різні гетерогенні групи, наприклад, цигани, іноземні робітники, гомосексуалісти, пияки, наркомани, молодіжні субкультури, жебраки та звільненні злочинці. Але, в сучасній літературі відзначається вже інший підхід, а саме виокремлюють такі характеристики маргіналів як бідність соціальних контактів, розчарованість, песимізм, апатія, агресія, що досить часто пов'язують із економічною кризою, політичною зневірою, культурним різнобарв'ям, виникненням великої кількості субкультур, поширенням масової культури тощо.

Англійський соціолог К. Рабан розглядає маргінальність як результат процесу, в якому окремі особистості чи групи відсторонюються від участі в різних інститутах, все більше витісняються на край основної течії життя суспільства та втрачають можливість приймати участь в її організації. Тобто, маргінальна особистість — це аутсайдер, чужак у суспільстві [10, с. 8].

У сучасній соціологічній літературі виокремлюють наступні аспекти маргінальності. Такі як економічна, політична, соціальна. Економічна маргінальність розглядається як відсторонення людини від діяльності та споживання. Політична маргінальність, у свою чергу, характеризується як позбавлення права вибору, відчуження від участі в звичайному політичному житті, від доступу до формального політичного впливу. Соціальна сфера маргінальності це втрата суспільного престижу.

Отже, визначальним у маргінальності є те, що особистість опиняється на межі двох культур як наслідок розгортання глобалізаційних процесів і налагодження, при цьому, міжкультурної комунікації. Але, ця межовість має два суттєвих аспекти. По-перше, це призводить до того, що особистість перебуває у соціально-психологічній дисгармонії. По-друге, саме маргінальність сприяє особистісному та індивідуальному зростанню. Той факт, що маргінал здатен свідомо розрізняти двоякість ситуації, у яку він потрапляє і приймати як одну, так і іншу сторони, тобто здійснювати вибір, характеризує зрілість особистості, її індивідуалізацію.

Список використаних джерел:

1. Быченков В.М. Аномия: Новая философская энциклопедия / [руководители проекта В. С. Степин, Г. Ю. Семигин]. — Т. 1. — М.: Мысль, 2010. — С. 112.
2. Маргінальність: Філософський енциклопедичний словник / [гол. редакції В. І. Шинкарук]. — К.: Абрис, 2002 — С. 360—361.
3. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. / Р. Мертон. — М.: АСТ:АСТ МОСКВА:ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 873 с.
4. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Н. Скотна — Львів, 2005. — 383 с.
5. Фарж А. Маргиналы // 50/50. Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. М., 1989. С. 145.
6. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. — М.: Феникс, 2002. — 544 с.
7. Dickie-Clark H.F. The marginal situation: A contribution to marginal theory // Social forces. Chapel Hill. 1966. Vol. 44. P. 363–370.
8. Hughes E.C. Social change and status protest: An essay on the marginal man // Phylon-Atlanta, 1945. Vol. 10, № 1.
9. Park R.E. Cultural conflict and the marginal Man / R.E.Park // Park R.E. Race and Culture—Glencoe, 111: The Fru Press, 1950. P.—372—376.
10. Raban C. Marginalisierung und Wohlfahrtsstaat— von der theorie zur Praxis // Marginalisierung im Sozialstaat: Beitr. aus Grossbritannien u. der Bundesrep. S. 9.
11. Stonequist E.V. The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict. / E.V. Stonequist. New Jork: Russel & Russel, 1961. Ibid. P. 221.

Стаття надійшла в редакцію 18.12.2013 р.

Невмержицкая М.В. Роль маргинальности в формировании конкурентоспособности и конкурентоспособности личности в условиях глобализации

В статье рассмотрены явление маргинальности и его влияние на формирование конкурентоспособности и конкурентоспособности личности в условиях интенсивного развертывания глобализационных процессов. Определено, что маргинальность, с одной стороны, приводит к тому, что личность находится в социально — психологи-

ческой дисгармонии, а, с другой стороны, именно маргинальность способствует личностному и индивидуальному росту. Маргинал способен сознательно различать двойственность ситуации, в которую он попадает и принимать как одну, так и другую стороны, то есть осуществлять выбор, характеризующий зрелость личности, ее индивидуализацию.

Ключевые слова: глобализация, личность, конкурентоспособность, конкурентоспособность, маргинальность.

Nevmerzhicka M. V. Marginality role in shaping the competitiveness and the competitiveness of the individual in the context of globalization

The article discusses the phenomenon of marginality and its influence on the formation of competitiveness and the competitiveness of the individual in the intensive deployment of globalization processes. Determined that marginality, on the one hand, leads to the fact that the person is in the social — psychological disharmony, and, on the other hand, it promotes personal marginality and individual growth. Marginal able to consciously distinguish between the duality of the situation in which he finds himself, and take as one or the other side, that is, make choices characterizing the maturity of personality, its individualization.

Keywords: globalization, identity, competitiveness, competitiveness, marginality.

© Невмержицька М. В., 2014